

Електронний журнал «Ефективна економіка» включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки (Категорія «Б», Наказ Міністерства освіти і науки України № 975 від 11.07.2019). Спеціальності – 051, 071, 072, 073, 075, 076, 292.

Ефективна економіка. 2023. № 2.

DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2023.2.20>

УДК 339.13.021:004 (477)

В. В. Опанасюк,

к. е. н., доцент, Київський Міжнародний Університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6569-9738>

УКРАЇНСЬКЕ ПОВОЄННЕ ДЕМОГРАФІЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ДИВО

V. Opanasiuk,

PhD in Economics, Associate Professor, Kyiv International University

UKRAINIAN POST-WAR MIRACLE: FROM PLAN TO IMPLEMENTATION

Статтю присвячено дослідженню економічного та демографічного відновлення країн після війни на прикладі Німеччини, Південної Кореї, Ізраїлю, Іспанії, Італії та Японії з метою вибору найбільш зручних базових та похідних інструментів для повоєнної України. У статті розглядається питання міграції українців та українських громад до країн ЄС та ін. Досліджено тему народжуваності в Україні та депопуляції та приклади вирішення цієї проблеми у Швеції, Франції та ін. Розглянуто приклади післявоєнної відбудови в таких країнах, як Італія, Німеччина, Південна Корея та ін., завдяки допомозі США. Передбачається, яку стратегію має обрати Україна для післявоєнної відбудови. Розглянуто ефективність розподілу фінансів та майбутніх інвестицій в Україні під час повоєнної відбудови. Досліджено питання рівня життя населення України та інших країн.

Досліджували, якою може бути ціна відновлення України. Названо чотири фонди відновлення та підтримки економіки, які зараз діють в Україні. Досліджено дев'ять принципів, які ґрунтуються на плані відновлення повоєнної України та шляхах переходу України від аграрного сектору до технологічного. Вивчався план стабілізації японської економіки. Розглянуто державне системне стимулювання продуктивності та зростання. Розглянуто фрагмент Акту про знищення російським агресором м. Харкова. Війна показала, чи мають значення соціальні програми, вимірювання рівня добробуту, порівняння ВВП, індексів виробництва, споживання тощо. Вже зараз можна стверджувати, що відновлення населення у зруйнованих війною містах можливе і навіть необхідне. Досліджено фактори, що впливають на скорочення населення України. Перша майже світова війна 21 століття мала б призвести до багатьох перших явищ в Україні. Сучасна Україна навіть у стані війни дбає про майбутнє та шукає шляхи стратегічного вирішення багатьох проблем, накопичених століттями. Очікується реалізація наднових програм у глобальному масштабі.

The article is devoted to studying the economic and demographic recovery of countries after the war using the examples of Germany, South Korea, Israel, Spain, Italy, and Japan, to select the most convenient basic and derivative instruments for post-war Ukraine. The article discusses the issue of migration of Ukrainians and Ukrainian communities to EU countries and others. The topic of the birth rate in Ukraine and depopulation and examples of solving this problem in Sweden, France, etc. are studied. Examples of post-war reconstruction in countries such as Italy, Germany, South Korea, etc., thanks to the help of the USA, are considered. It is assumed what strategy Ukraine should choose for post-war reconstruction. The effectiveness of the distribution of finances and future investments in Ukraine during the post-war reconstruction is considered. The issue of the population's standard of living in Ukraine and other countries is studied. It was investigated what the cost of rebuilding Ukraine might be. Four funds for restoring and supporting the economy, currently operating in Ukraine, have been named. Nine principles are studied, which are based on the plan for the recovery of post-war Ukraine and the ways of Ukraine's transition from the agrarian sector to the technology sector. The plan for

the stabilization of the Japanese economy was studied. State systemic stimulation of productivity and growth is considered. A fragment of the Certificate on the destruction by the Russian aggressor in the city of Kharkiv was considered. The war showed whether social programs, measuring the level of well-being, comparing GDP, indices of production, consumption, etc., mattered. It can already be argued that population recovery in war-ravaged cities is possible and even necessary. Factors affecting the reduction of the population of Ukraine were studied. The first almost world war of the 21st century should lead to many first phenomena in Ukraine. Modern Ukraine, even in a state of war, cares about the future and seeks ways to strategically solve many problems accumulated over the centuries. Implementation of supernova programs on a global scale is expected.

Ключові слова: міграція, демографія, народжуваність, депопуляція, відновлення.

Keywords: migration, demography, fertility, depopulation, restoration.

Постановка проблеми. Україна зараз має унікальну можливість обрати та реалізувати досконалу, змістовну, гнучку та стійку стратегію демографічного та економічного відновлення і зростання. Помилка призведе до різкого скорочення населення, втрати людського потенціалу, розчарування зовнішніх партнерів та падіння морального духу людей, що призведе до повної стагнації. Це питання є особливо важливим для післявоєнної України. Його важливість також ґрунтується на тому, що безпека та стратегії безпеки стоять на першому місці, а потім вже йдуть інші питання, такі як державне будівництво та розвиток. Економічний сектор має дати відповідь на питання, яка стратегія відновлення України відповідає економічним та безпековим інтересам країни. Що важливіше для України: відновлення, відбудова чи реконструкція? Яку нову проактивну роль має почати розвивати Україна? Спеціалізована і нескоординована бутікова економіка чи спеціалізація і глибока глобальна інтеграція? Які конкурентні переваги Україна має розбудовувати, а які прогалини скорочувати самостійно або у співпраці з

іншими країнами світу? На жаль, людство накопичило великий досвід повоєнного розвитку. Деякі країни, такі як Північна Корея, вжили дуже ефективних заходів, але не швидко і не з першого разу. Окремі країни, такі як ФРН, продемонстрували світові "післявоєнне німецьке економічне диво", але зазнали тиску з боку США і на певний час втратили ініціативу у багатьох сферах. Деякі країни, такі як Ізраїль та Японія, досягли "економічного дива". Кожна країна по-своєму, але за безумовної підтримки США створила "економічне диво".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує багато науковців, що вивчають повоєнне відновлення та досліджують у цьому напрямки різні стратегії. Найближчими до даного дослідження є праці Л. Ковпак [1], яка зосередила увагу на змінах соціально-побутових умов життя українців упродовж другої половини ХХ ст., О. Ісайкіної [2], котра проаналізувала особливості побуту міського населення О. Коляструк [3] – дослідниці ключових рис та феномена економіко-соціального психотипу українця після Другої Світової війни, Н.Якобчук [4] – сучасний синтетичний погляд на повоєнний досвід України, як частини СРСР. Сучасні іноземні науковці-практики: Торбйорн Бекер, Стокгольмська школа економіки, Баррі Айхенгрін, Університет Каліфорнії, Берклі, Юрій Городніченко, Університет Каліфорнії – Берклі, Сергей Гурієв, Sciences Po, Саймон Джонсон, Массачусетський Технологічний університет, Тимофій Милованов, Київська школа економіки, Кеннет Рогофф, Гарвардський університет Беатріче, Ведер ді Мауро, Вища школа міжнародних та досліджень розвитку.

Формулювання цілей статті полягає в продовженні дослідження та відібрати найкращий досвід, інструменти для відновлення української держави, зосередившись на демографічних аспектах, а також на досвіді різних країн, які пройшли цей шлях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запропоновано 8 інтегрованих пропозицій, що можуть бути корисними для демографічного та економічного відновлювання у післявоєнний період.

Різні країни по різному підходили до управління народжуваністю. Це фінансове всебічне стимулювання жінок і чоловіків у Норвегії, що призвело до показника 1,8 причому серед норвежців, а не мігрантів, це і медикаментозна, вітамінна та продуктова стимуляція у Таїланді, це і США, які мали у 2011 році драматично низький показник народжуваності, проте шляхом фінансових інструментів та впливу на корпоративний сегмент досягли величезних зрушень. Широковідомі обмежувальні заходи Китаю та Індії у короткостроковому періоді дали гарні результати, проте на довгостроковому призвели до вікового та гендерного дисбалансу.

Україна у сучасній історії переживала 2 основні періоди: 1943-1993 – щорічний приріст населення з 35 до 52 мільйонів жителів, 1993-2022 щорічна депопуляція з 52 до 37 мільйонів станом на 2021 рік. Проте, це не точні дані, адже перепис був у 2001 році. Для України буде величезною, не виправною помилкою розробити та почати реалізовувати не вірний план демографічного повоєнного відновлення. І цей план має бути розроблений, анонсований, прийнятий до виконання службами та суспільством вже зараз.

Минулі успіхи інших країн не можуть бути запозичені безпосередньо, але принаймні мають бути вивчені, а їхні уроки - зафіксовані та можливі для використання.

Відновлення та реконструкція є багатовимірним процесом, який не може бути повністю пояснений в контексті цієї статті, але має бути повноцінно висвітлений в національних цільових програмах.

Народжуваність, демографія – це не стільки політика, скільки психологія, віра та економіка [5].

Впровадження демографічної політики – це питання найбільш розвинутих економічно країн, де падає приріст населення, а це своєю чергою прямо вплине і вже впливає на Україну, причому критично:

- Зменшення попиту на аграрну продукцію, збільшення вимог щодо якості;
- Зменшення попиту на метал та іншу сировину,
- Збільшення попиту на якісну медицину та герундоорієнтовану науку
- Збільшення попиту на технологічну, експериментальну та передову фармакологію,
- Збільшення попиту на медичні технології та обладнання.

Щодо економічного післявоєнного відновлення у літературі багато інформації, наприклад, Вікіпедія видає певну добірку повоєнних позитивних прикладів:

- «Рекордні роки» Шведської економіки (1945–1973);
- «Віртшафтсвундер» або «Рейнське диво» — економічне відродження Австрії та Західної Німеччини;
- Німецьке економічне диво (50-ті роки ХХ ст);
- «Славне тридцятиліття» — економічне відродження Франції (1945–1975);
- Грецьке економічне диво (1950-1970-ті);
- Японське економічне диво (1950–1975);
- Італійське економічне диво (1955–1972);
- Іспанське економічне диво (1959–1973);
- Бразильське економічне диво (1968–1973, від 2000-х по сьогодні);
- Грузинський тигр (Грузія, від середини 2000-х по сьогодні).

Класична економічна думка спирається на моделі економічного зростання:

- Кейнсіанська (моделі): Харрода, Домара, Робінсон;
- Неокласична (виробничі функції): Кобба-Дугласа, Кобба-Дугласа-Тінбергена, Солоу, Міда, Денісона, Трапезнікова;

- Інституційна (моделі): Кузнеця, Шульца

Щодо демографічної повоєнної політики – даних набагато менше. Це пов'язано у багатьох випадках із моральною спірністю права на втручання у цей процес, із накопиченням невеликої кількості ефективних інструментів та глобальним зростанням населення планети.

В Азії, Африці та Латинській Америці існують десятки малих (карликових) країн, головною метою яких є природний приріст, а не демографічна політика.

У багатьох економічно розвинених країнах, які увійшли в стан демографічної кризи, демографічна політика спрямована на підвищення народжуваності та природного приросту. По-перше, це стосується європейських країн.

Зокрема, до кінця 1980-х років проводилася активна демографічна політика, особливо в країнах Східної Європи. Основними заходами були одноразові виплати молодят, допомога при народженні дитини (поступово збільшується), щомісячна допомога на дитину, тривалі декретні відпустки, пільги на придбання житла та пільги на влаштування дітей до дитячих закладів.

У країнах Західної Європи структура заходів демографічної політики в цілому схожа, хоча існують відмінності в рівні різних виплат та інших пільг. Наприклад, на початку 1990-х років одноразова допомога при народженні дитини у Великій Британії становила 25 фунтів стерлінгів, у Франції - 2600 франків, в Іспанії - 3000 песет. Щомісячна допомога, яка виплачується в Нідерландах - від 90 гульденів на першу дитину до 215 гульденів на восьму дитину. У Франції щомісячна допомога збільшується з 500 франків на двох дітей до 3000 франків на шістьох дітей і виплачується до досягнення дитиною 16-річного віку. У Швеції, наприклад, держава збільшила оплачувану відпустку по догляду за дитиною (у розмірі 90 відсотків заробітної плати) з 12 до 13 місяців (два з яких бере батько) та запровадила безкоштовну дошкільну

освіту для дітей у віці чотирьох і п'яти років, а також щомісячну допомогу на дитину, яка досягла 102 доларів США.

Ефективність додаткових коштів шведи демонструють на власному прикладі: коли вони підвищили виплати на дітей наприкінці 1980-х років, народжуваність зросла до 14,5%, що зробило Швецію другою після Ірландії серед країн-членів ЄС за обсягом скорочень, а народжуваність різко знизилася. Як наслідок, рівень народжуваності у Швеції становить лише 10 на 1000, що ставить її на останнє місце в рейтингу народжуваності в ЄС.

Демографи вважають, що політика заохочення народжуваності та збільшення природного приросту є більш ефективною у Франції та Швеції.

Середній вік вступу до шлюбу в Європі сьогодні становить 26,4 року для чоловіків і 23,4 року для жінок. В Італії, Швейцарії та Швеції чоловіки старші 27 років, а в Німеччині - 28 років. У Франції та Швеції цей вік для жінок становить понад 24 роки, а в Німеччині, Швейцарії та Данії - понад 25 років.

У Сполучених Штатах Америки існує небагато державних політик щодо народонаселення. У цій сфері громадяни мають повну свободу вибору. Допомога сім'ям, як правило, опосередкована, у вигляді різних податкових пільг; у США, колись сексуальної революції 1960-х років, широко поширені різні види контрацептивів. Однак сексуальна "реабілітація" викликала палкі дебати, які буквально розділили суспільство навпіл. Перша стосується суперечок щодо заборони чи легалізації абортів, які були заборонені або дозволені в США залежно від розстановки сил між лібералами та консерваторами [6].

Звичайно, на практиці складаються власні моделі та адаптуються інструменти.

Війни показали, що соціальне планування, соціальні заходи, порівняння ВВП, показники виробництва і споживання не мають сенсу, якщо країна не має і не реалізує стратегію безпеки. Безпека може бути фізичною,

територіальною, культурною, енергетичною, біологічною, кліматичною, медичною, культурною тощо.

Але і є ще більш важливе питання: для кого гинуть воїни України? Хто буде населяти територію України? Адже відомо, що Україна зараз різко скоротилася шляхом біженців до 25-30 млн жителів. Чи повернуться вони? Звісно, що так. Але не усі.

Проте існує думка, що повернутися можуть навіть більше, ніж виїхало. Чому? Тому, що очікується реалізація наднових програм всесвітнього масштабу:

1. Створення «податкового раю».
2. Створення інфраструктурного, інженерного, технологічного міжнародного кластера.
3. Створення харчового бутика - максимально зеленого аграрного кластера, без ГМО, без хімії, без шкідливих технологій. Внесення чорнозему України у список спадщини людства ЮНЕСКО, використання для обробки самих обережних та екологічних технологій. За це – велика додаткова вартість. Створення світового /гарантійного банку Землі, за умовною аналогією, що Швейцарія – грошовий гарант, США – безпековий гарант.
4. Створення унікальної науково-досліджувальної території – Чорнобильська зона загального світового користування. Для досліджень, для розміщення колайдерів різного типу та ядерних експериментальних підприємств тощо.
5. Створення на базі Українських Збройних Сил армію Європейської Унії та створення на території України тренувальних та навчальних баз для військових.
6. Штучне відтворення населення України, як приклад цивілізованого, контрольованого та соціально адаптованого процесу.

У разі анонсування таких проектів в Україну прийдуть українці з усього світу і населення зросте до 50-60 млн жителів.

Найбільше закордонних українців проживає:

- в Канаді (1 209 085 осіб українського походження);
- в США (згідно з даними офіційної статистики – 892 992 особи, за неофіційною – реальне число представників українського етносу в США понад 1,5 млн осіб);
- в Російській Федерації (за офіційною статистикою – 1,93 млн осіб, які ідентифікують себе як етнічні українці, згідно з неофіційною статистикою – понад 10 млн осіб).

Серед країн проживання найбільших українських громад закордоння – Бразилія (500 тисяч), Молдова (477 тисяч), Казахстан (333 тисячі), Аргентина (250-300 тисяч), Білорусь (159 тисяч), Німеччина (123,3 тисячі), Узбекистан (близько 87 тисяч).

Чисельні українські громади проживають також у Румунії (згідно з результатами останнього перепису населення (2011 р.) на території Румунії проживають 51,7 тисячі етнічних українців), Латвії (45,69 тисячі), Польщі (49 тисяч), Великій Британії (за неофіційною статистикою близько 30 тисяч), Азербайджані (за офіційними даними 29 тисяч, за неофіційними - не більше 15 тисяч), Естонії (22 тисячі), Франції (близько 30 тисяч), Киргизстані (22,9 тисячі), Туркменістані (за офіційними даними близько 23 тисяч, за неофіційними – не більше 14 тисяч), Чехії (понад 22 тисячі), Литві (22 тисячі), Сербії й Чорногорії (понад 20 тисяч), Австралії (38,8 тисячі), Австрії (близько 12 тисяч), Словаччині (7,43 тисячі), Парагваї (10-12 тисяч), Грузії (7 тисяч), Угорщині (понад 8 тисяч), Боснії та Герцеговині (близько 5 тисяч), Хорватії (4 тисячі), Таджикистані (понад 3 тисячі), Болгарії (1,8 тисячі), Вірменії (1,6 тисячі), Чилі (близько 1 тисячі).

Велика кількість українських громадян – представників української тимчасової трудової міграції зосереджена в Іспанії (86 тисяч), Португалії (близько 42 тисяч), Греції (понад 32 тисячі).

Українські громади мають велику кількість різних громадських об'єднань: політичних, культурно-освітніх, професійних (об'єднання лікарів, учителів, інженерів, адвокатів), жіночих, молодіжних тощо.

Авторитетною міжнародною українською організацією є Світовий Конгрес Українців (СКУ), який об'єднує громадські організації закордонних українців з понад 30 країн світу [7].

Збірне визначення української національної спільноти поза межами українських земель (української етнічної території), яка почуває духовний зв'язок з Україною. Станом на 2019 рік за межами України мешкає від 12 до 20 млн українців і їх нащадків, тобто близько чверті народу. Відповідно до статті 12 Конституції України (254к/96-ВР) держава дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців.

Україна сьогодні друга у світі по скороченню населення. Перш за все через низьку народжуваність.

Ігнорування цього антирейтингу може означати пасивне спостерігання зникнення українства. Тобто, це допустити неможливо. Саме повоєнне відновлення може обумовити необхідність неординарного, експериментального, авангардного та інших методів відтворення населення.

Українські демографи й соціологи називають наступні фактори, що впливають на скорочення кількості населення України. Їхня думка збігається з висновками міжнародних експертів:

- Низька народжуваність. Ця тенденція характерна для більшості східноєвропейських країн, зокрема, для України. За словами Еллі Лібанової, скорочення народжуваності тривало впродовж кількох десятиліть. Кожне наступне покоління за чисельністю менше, ніж попереднє. Щоб зупинити цей негативний процес, кожна українка

має народити в середньому 2,15 дитини. Такого в Україні не спостерігалось з 1960 року.

- Скоріш за все приріст населення в Україні буде впроваджено коштом мігрантів. Є країни, які із цим впорались достатньо вдало. Але міграційній політиці передує економічна політика.
- Одним із потужних факторів, який впливає на народжуваність, є освіта. На думку Павла Шевчука, чим більше у жінок є можливостей доступу до освіти, тим менші показники народжуваності. А ось економічні чинники на народжуваність впливають опосередковано. Якщо людина впевнена, що вона завтра знайде достатньо оплачувану роботу, то вона легше наважується на народження наступної дитини.
- Висока смертність. Демографи солідарні з оцінками фахівців з ООН щодо смертності в Україні. За показником тривалості життя Україна відстає від розвинених країн, наприклад, від Швейцарії на 13 років. У 50% випадків на тривалість і якість життя людини впливає саме її спосіб життя, а не генетика, екологія чи розвиток медицини.
- Міграція. Фактор міграції є вирішальним у впливі на демографічну ситуацію в державі, зауважує Елла Лібанова. На внутрішню міграцію також впливають військові дії, додає Володимир Паніотто, і держава має розробляти правильну міграційну політику, щоб це сприяло розвитку України, а не породжувало проблеми [8].

Що таке «правильна міграційна політика» в умовах сучасної континентальної європейської війни не відомо. Війна Росії проти України триває в умовах, коли такі війни вважаються анахронізмом, варварством та не мають під собою економічної, моральної, цивілізаційної мотивації та сенсу.

Минула подібна війна – Друга Світова, була коли населення Землі складало 2 млрд жителів. Сьогодні це вчетверо більше. Крім того, в містах зростає концентрація населення. Що це означає для сучасної міграційної політики України післявоєнного періоду?

За відкритими даними радниці голови Харківської обласної ради Наталії Попової вже зараз, на практиці можна стверджувати, що відновлення популяції у містах, що зруйновані війною можливе і навіть необхідне. Просте переселення населення, знесення пошкоджених російськими окупантами будівель рішення очевидне, проте не однозначне. Про що свідчить статистика та практика міста Харків та передмістя:

1. Жителі України звикли до певної автономії в місці проживання
2. Жителі України прямо або опосередковано, формально та не формально впливають на соціальний, технічний та економічний стан місця проживання. Таким чином реалізується укорінена на території України самоорганізація, принцип «громад», принцип самопомочі та самоуправління
3. Жителі України звикли користуватися поки що не занадто зарегламентованими можливостями та низькими порогами екологічності та регулювання щодо отримання води із надр, початку малого бізнесу, норм будівництва тощо, та у великій кількості створюють родинні, мікро та малі підприємства близько до осередку проживання. Фактично, це і є економічний сенс їхнього господарювання, капіталізація родинних статків і вперше в сучасній історії України можливість передати нащадкам економічну цінність. Це дуже важливий фактор.
4. На відміну від сусідньої не розвиненої в громадянському сенсі Росії жителі України активно впливають на призначення та беруть участь у виборах, обирають та зміщують чиновників, мерів і, як вже відомо,

навіть Президентів, що зрадили виборцям та їхнім ідеям. Саме тому локалізація громади для України – укорінена традиція.

Все це доводить, що логічно повертати у міста та передмістя, навіть важко зруйновані, громаду цієї території, яка здатна без патерналізму допомогти державі у відновленні.

Більш складні питання: як повернути громади? Куди повернути? Чим допомогти?

Радниця Голови Харківської обласної адміністрації Наталія Попова із досвіду міста Харкова та на прикладі населених пунктів Яцківка та Каменка, що зруйновані майже на 100%, радить:

1. Дозволити повертатись людям не після закінчення війни, а після розмінування. Жителі фронтової України готові відновлювати житло та територію навіть за умов можливого повторного руйнування.
2. Відновлювати житловий фонд навіть у багатоповерхівках, навіть за умов повного відключення від інженерних систем.
3. У містах та передмісті забезпечити безплатне користування комунальним транспортом. Це дозволить якнайшвидше відновити господарські процеси, працювати, відновити споживання тощо.
4. Міста, наприклад Харків, що на момент даного дослідження розстрілюються Росіянами щодня протягом 10 місяців, став місцем проживання для новопоселенців. Тобто жителі зі зруйнованих на 100% міст, таких як Сіверськодонецьк, Попасна, Лиман, Рубіжне вирішили не покидати небезпечну територію, а залишитися якомога ближче до своїх ареалів проживання задля скорішого повернення. Сам Харків, попри щоденний розстріл міста, евакуював лише 25-35% жителів, що становить 0,5-0,7 млн жителів, але приріс ново переселенцями на 0,1-0,3 млн жителів.

Виходячи із фрагмента Довідки про руйнування Російським агресором (табл.1) легко зробити висновок, що цілеспрямовано руйнується саме

житловий фонд та інфраструктура. Військові локації не є пріоритетом агресора.

Таблиця 1. Довідки про руйнування Російським агресором Харкова

Назва об'єкту	Кількість об'єктів
Заклади освіти	789
Заклади соціального захисту	19
Заклади культури	356
Заклади спорту	37
Заклади охорони здоров'я	267
Об'єкти життєзабезпечення	1638
Адміністративні будівлі	116
Центри надання послуг	1
Парки та площі	3
Житлові будинки (багатоповерхові)	3231
Житлові будинки (приватні садиби)	5410
Промислові підприємства	39
Вокзали (авто/залізничні)	3
Мости	42
Дороги	344
Військові об'єкти	3
Інші (не військові об'єкти)	1457
Усього об'єктів по Харківській області:	13755

Джерело: сформовано на основі [14]

Сьогодні це зрозуміло, що якби сотні мільярдів гривень, які щорічно витрачалися з державного бюджету України на житлові субсидії та на різного роду соціальні виплати, були б скеровані на розбудову збройних сил і на розробку нових видів озброєння (принаймні протягом 2015-2021 років), то соціальний захист тих мільйонів українців, які сьогодні залишилися без житла та без роботи, був би точно вищим, ніж це є зараз. Тому логічним чином

формується, на перший погляд, нелогічний висновок: видатки на оборону є головним засобом забезпечення соціального захисту громадян та відновлювання та зростання чисельності жителів.

Деякі науковці пропонують трансформувати соціальний захист та соціальну допомогу у механізми громадських робіт (за винятком обмеженого кола людей, які не спроможні долучатися до таких робіт за станом здоров'я чи за віком).

Окрема сфера громадських робіт, перспектива якої лише відкривається – житлове будівництво (у першу чергу – будівництво тимчасового житла для переселенців у районах їх тимчасової дислокації, а в перспективі – відбудова пошкодженої житлової та соціальної інфраструктури на звільнених територіях).[9]

Перед сучасним "німецьким дивом", яке є вже другим "німецьким дивом" післявоєнної відбудови у 1947-1965 та 2000-х роках, був страшний період німецької держави - три послідовних розпади:

- Імперії Вільгельма Другого у 1918 році;
- Веймарської республіки в 1933 році;
- Друга світова війна.

Справа в тому, що за роки війни державний борг Німеччини зріс у 13 разів, у п'ять разів перевищивши ВВП у 1938 році, а інфляція перевищила 500%. Промислове виробництво впало більш ніж на 70%. Безробіття досягло 50%. В країні панувала злочинність і чорні ринки, не було їжі.

Економічна лібералізація та демонополізація адміністрації Герхарда, зниження податків та реформи сприяли синергичності демографії, економіки та психологічного настрою населення.

Після реформи 1949 року ставка прибуткового податку була консолідована на рівні 50% (раніше від 35% до 65%). Податок на доходи фізичних осіб: до реформи (з 1946 року) ставка податку 95% застосовувалася до доходів понад 60 000 марок (еквівалент 6 000 марок). Після реформи ця

ставка застосовується лише до доходів, що перевищують 250 000 DEM на рік. Однак, якщо, наприклад, до доходу в 240 000 німецьких марок до реформи застосовувалася гранична ставка податку 85%, то після реформи ця особа вже сплачує податок за ставкою 18%.

Лідерство та виконавча воля економічних реформ і дій для відновлення призвели до швидкого, за 10 років, відновлення промислових секторів та зростання демографічної ефективності. [10]

У післявоєнній Японії ситуація була складнішою, ніж у Німеччині. Ситуація характеризувалася монополіями, мафіями, угрупованнями і диверсіями, несправедливою системою продовольчого постачання, дефіцитом товарів і низькою заробітною платою, 10 мільйонами безробітних, звільнених у зруйнованих або демілітаризованих військових галузях промисловості, знищеними не менше 25% матеріальних цінностей, не менше 35% промисловості і 80% вантажного автопарку.

У 1949 році США ввели окупаційні війська для стабілізації японської економіки. Японський уряд отримав відповідний наказ.

- 1) Збалансувати бюджет.
- 2) Збільшити збір податків.
- 3) Обмежити обсяги запозичень.
- 4) Заморозити зарплати.
- 5) Встановити контроль над цінами.
- 6) Посилити зовнішньоторговельний та валютний контроль.
- 7) Створити систему постачання для збільшення експорту.
- 8) Розширити виробництво сировини та основних видів місцевої продукції.
- 9) Збільшення запасів продовольства.

Як наслідок, у 1949 році дефіцит був ліквідований і "баланс" був збережений. Уряд повинен був погасити всі борги протягом одного року і не створювати нових боргів [9].

Японія під тиском США розпустила 42 найбільші промислові корпорації, а на базі нових корпорації запустила програму товарного експорту та виконання військових держзамовлень США, обсяг яких у 1950-1954 роках. досяг, за різними даними, від \$3 до \$4,1 млрд., що становило від чверті до третини експортних надходжень. Вже 1951 року Японія досягла довоєнного рівня промислового виробництва, а 1964 року його обсяг зріс у 4,3 рази.

Саме завдяки державним замовленням Японії та США та лізингу під низькі відсотки Японія потіснила Британію з першого місця за сумарним тоннажем нових суден вже у 1956 році.

Південна Корея є унікальним прикладом післявоєнної відбудови. На відміну від європейських країн, які пройшли післявоєнну відбудову ще до Другої світової війни і мали якісну індустріальну економіку та ефективні старі національні інститути, Корея не мала нічого цього.

Якщо Європі довелося реконструювати свою промисловість протягом чотирьох-десяти років за допомогою США, то Кореї довелося почати зі створення нового стратегічного плану і нової національної концепції.

Результатом Корейської війни стали мільйони загиблих, майже повна руйнація, зруйнована духовність і країна, яка функціонувала за рахунок донорів. Не було абсолютно ніякої територіальної цілісності, суверенітету і, взагалі, незалежної держави з невеликими шансами на існування або взагалі без шансів на існування. Корупція, тіньова економіка, нерівномірний баланс тощо. Тим не менш, Південна Корея, за допомогою США, отримала п'ятирічний план, який базувався на припущенні 8 % річного зростання. Згодом Південна Корея реалістично оцінила ситуацію і суттєво знизила темпи зростання до 5,4 % на рік. Фактично, за рахунок прискорення форсованої індустріалізації Південна Корея досягла середньорічних темпів економічного зростання на рівні 7,8 %.

Допомога США Південній Кореї була відносно більшою, ніж допомога будь-якій європейській країні. Цікаво, що до 1961 року зусилля з відбудови

були безуспішними, оскільки Кореї бракувало національних інституцій, досвіду та духовної єдності. Але низка подальших реформ, що були залучені у країн, що щойно пройшли цей шлях призвели до стабільного економічного зростання Південної Кореї.

Особливість післявоєнної відбудови Іспанії була пов'язана з масованим ембарго, запровадженим комуністичними та капіталістичними партіями через підтримку Іспанією фашистської осі.

У відповідь на іноземне ембарго режим Франко прийняв політику девальвації своєї валюти. Як наслідок, післявоєнне відновлення економіки відбувалося дуже повільно.

Знадобилося 20 років, щоб промислове виробництво Іспанії повернулося до рівня 1936 року. Тоді аграрний сектор зміг відновитися вперше за майже 25 років. Це страшна перспектива, якої Україна уникнула, коли обрала шлях(який був досягнутий завдяки Майдану), заснований на європейських цінностях, замість євразійського та фактично об'єднанням із російською економікою.

Цікаво, що подальше економічне зростання Іспанії пов'язується з бажанням США та Європи мати Іспанію в якості партнера. Це призвело до економічної інтеграції Іспанії з рештою світу та зростання обсягів торгівлі.

Саме "економічне диво" відбулося завдяки реформам так званих "технократів", які зі схвалення Ф. Франко та під керівництвом Міжнародного валютного фонду розробили і впровадили політику розвитку іспанської економіки. Технократи стали новим політичним класом для Іспанії, прийшовши на зміну старим фалангістам.

Для прискорення індустріалізації уряд Іспанії інвестував у великі компанії або через Національний індустріальний інститут, або безпосередньо, як у SEAT. У створених промислових зонах зросло промислове виробництво. Так, важливими промисловими і торговими районами стали Країна Басків і північні узбережжя Ферроля і Віго (металургія, суднобудування), поблизу

Барселони (автомобілебудування, машинобудування, текстиль, нафтохімія) і Мадрида. Автомобільна промисловість була одним з найпотужніших рушіїв іспанського дива: з 1958 по 1972 рік виробництво автомобілів зросло в середньому на 21,7% на рік; якщо в 1946 році в Іспанії було вироблено 72 000 автомобілів, то в 1966 році - вже один мільйон машин.

Італія, переможець у Першій світовій війні, після поразки у Другій світовій війні стала однією з найбільш постраждалих і спустошених європейських країн. Країна була мілітаризована, але її ВВП впав на 70%, відбувалися руйнування. Економічне відновлення Італії базувалося на створенні великої федерації держав. Італія отримала від США за планом Маршалла 1,5 млрд дол. поставок та обладнання. Шістьом компаніям було передано обладнання на суму 554 мільйони доларів США". Крім того, всі пріоритетні державні ресурси та кредити розподілялися переважно між монополіями.

У сфері підтримки монополій аграрна реформа відрізнялася від японської: італійська аграрна реформа, що відбулася у 1950-1955 роках, передбачала викуп державою понад 100 тис. га землі і продаж її населенню в розстрочку. Своєрідна демонополізація аграрного сектору в умовах державної монополії на промисловість.

Загалом було продано 1,5 млн. га землі, що створило попит на більш ефективне сільськогосподарське виробництво та сільськогосподарську техніку.

Подібно до японського дива, корейська війна (1950-1953 рр.) сприяла італійському диву. Це було пов'язано з тим, що США закуповували в Італії матеріали для виробництва боєприпасів. В результаті Італія змогла майже повністю відновитися після війни на початку 1950-х років. А з 1953 по 1962 рік промислове виробництво зросло на 300%. Однак, справа в тому, що рівень заробітної плати не підвищився через значні економічні монополії. [13].

Висновки і перспективи майбутніх досліджень. Майбутнє України можна сформулювати таким чином. Якщо післявоєнна Україна не планує виходити із стану «політичних та економічних репресій» та «обслуговування інвесторів та резидентів» то як видозміниться державний маховик? Відповідь – ніяк. Потрібно щось змінювати та переходити на новий науково-технологічний рівень, на новий рівень відносин «громадянин-держава». Поки що все залишається на рівні аграрної складової та сировини кожного можновладця.

Тому з точки зору економічної структури, план Маршалла непотрібний. Замість збереження або відновлення економічної структури, її потрібно змінити. Іншими словами, нам потрібен «план анти-Моргентау», план переходу від аграрно-матеріальної економіки до нової, сучасної економічної структури, можливо, навіть до глобального прототипу – соціально-технічної економіки [12].

Сучасна Україна навіть у стані війни дбає про майбутнє та шукає шляхи стратегічного вирішення багатьох проблем, які накопичувалися століттями.

Політичне керівництво України визначило дев'ять принципів, які ляжуть в основу плану післявоєнної відбудови України.

1. Повний доступ до ринків Європейського Союзу та всім відомої «Великої сімки» допоможе виробникам інтегруватися в глобальні торговельні ланцюги та збільшити експорт.
2. Отримати статус кандидата, а потім стати повноправним членом Європейського Союзу.
3. Побудова економіки на принципах дерегуляції та лібералізації.
4. Адаптація західного логістичного маршруту.
5. Перехід від експорту сировини до виробництва в галузях, які генерують найбільші прибутки від експорту.

6. Розвиток вітчизняного військово-промислового комплексу. Йдеться не лише про закупівлю зброї, а й про її виробництво, особливо з передачею військових технологій.
7. Збільшення видобутку природного газу та розвиток атомної енергетики. Відзначимо, що Україна може досягти енергетичної незалежності за 3-5 років.
8. Модернізація клімату.
9. Локалізація українського виробництва на рівні не менше 60%. Це пожвавить економіку, створить нові робочі місця та пожвавить бізнес[15].

Звичайно, це лише принципи, а сам план враховує досвід інших країн, описаний у цьому дослідженні, та дослідження інших країн.

Наразі чотири напрямки діяльності Фонду відновлення спрямовані на:

1. Відновлення пошкодженої інфраструктури (кошти на відновлення пошкодженого майна та інфраструктури).
2. Економічна трансформація (Фонд економічного відновлення та трансформації).
3. Повернення підприємств МСП (Фонд підтримки МСП)
4. Обслуговування міжнародного фінансового боргу України (Фонд обслуговування та погашення державного боргу).

З точки зору відшкодування, це найменш досліджена частина постраждалого сектора країни та джерел покриття коштів та ремонту міст. По-перше, нам потрібно класифікувати, що означає «жертва», і розділити шкоду на відшкодувану, частково відновлену та незворотну.

Сама шкода, незалежно від її виду, може бути матеріальною, психосоціальною, естетично-культурною тощо. Саме таким чином Україна зазнає всіх видів шкоди, яку зазнають міста під час війни. Згодом різні комісії та різні міжнародні організації мають розслідувати та остаточно оцінити

збитки. Простіше було б оцінити суто фізичні пошкодження. Професіонали роблять це швидко.

Вартість відновлення країни складається із загальної вартості відновлення міст, транспортних систем, систем ресурсів тощо. Це не складний процес, але великий за обсягом проект. Виходячи з цифр минулої війни, повне відновлення житлового фонду, інфраструктури – від \$100 тис. на мешканця міста, якщо воно буде повністю зруйноване. Потім помножте на коефіцієнт розриву: 80% у Маріуполі, 50-70% у Чернігові, Харкові та ін. Малий коефіцієнт територіального руйнування не означає малу кількість. На території можна знищити гавань, але це одне, можна знищити музей, лавру і т.д.

Зараз з відкритої інформації, всі сусіди готові допомогти, одні власними коштами, інші кредитами, прямими грантами, тощо, з ЄС, США та приватних джерел.

Головне – не повторити помилок «плану Маршалла», тобто не розробити план повоєнного відновлення. Цей план потрібно реалізувати зараз. І, звичайно, плани реконструкції не можуть поширюватися на Росію.

Озираючись на реконструкцію Північної Кореї, Німеччини та європейських країн, трьох-п'яти років достатньо, якщо координація з сусідніми країнами йде добре. Як буде відбудовуватися Україна? Повільно, як Іспанія та Південна Корея, швидко, як Німеччина та Японія, різко, як Ізраїль – невідомо, кінець війни покаже, тому що саме відбудова залежить від багатьох факторів: чи Україна буде йти назустріч до НАТО та ЄС, чи Україна буде тимчасово розділена країна, як Південна Корея чи Німеччина, чи не буде в пастці кола ворогів, як Ізраїль.

Основними висновками даного дослідження можуть бути такі тези:

1. Україна має відбудовуватись демографічно шляхом повернення громад.

2. Економічний фактор стрімкого відновлення має базуватися на сфокусованому плані відновлення на основі регіональних планів.
3. Війна не може бути часом для економічного та демографічного зростання. Проте воєнний час може і має бути часом кристалізації громадянської економічної, культурної та демографічної свідомості.
4. Швидка зміна вектора депопуляції України може бути лише шляхом повернення в Україну людей після війни, репатріації, фізичної релокації робочих місць та ефективної міграції.
5. Нова стратегія відновлення повинна бути зосереджена на комплексній підтримці технологічно інтенсивної, наукомісткої та високоприбуткової промисловості за допомогою нової, гнучкої та сучасної освіти.
6. Основою ефективної роботи є державні доручення, державні монополії виробництва та конгломерати.
7. Аграрний сектор може бути основою для організації робочих місць і збалансування торгових відносин.
8. Стимулювання державою сучасних, гнучких форм зайнятості у сферах з високою доданою вартістю
9. Перша у 21 сторіччі майже світова війна має призвести до багатьох перших феноменів в Україні:
 - створення першого у світі «податкового раю»,
 - створення першого у світі загальносвітового інфраструктурного, інженерного, технологічного кластера,
 - створення харчового бутика - максимально зеленого аграрного кластера, без ГМО, без хімії, без шкідливих технологій.
 - створення прецеденту - внесення чорнозему України у список спадщини людства ЮНЕСКО, для використання для обробки самих обережних та екологічних технологій,

- створення першого захищеного світового гарантійного банку Землі, за умовною аналогією, що Швейцарія – грошовий гарант, США – безпековий гарант,
 - створення першої у світі унікальної науково-досліджувальної території – «Чорнобильська зона» загального світового користування. Для досліджень, для розміщення колайдерів різного типу та ядерних експериментальних підприємств тощо.
10. Створення на базі Українських Збройних Сил армію Європейської Унії та створення на території України тренувальних та навчальних баз для військових.
 11. Штучне відтворення населення України, як приклад цивілізованого, контрольованого та соціально адаптованого процесу.
 12. Україні потрібен ефективний репараційний механізм.
- У разі анонсування таких проєктів в Україну приїдуть українці з усього світу і населення зросте до 50-60 млн жителів. [16]

Література

1. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.): монографія / Ковпак Л.В. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.
2. Isajkina O.D. (2005), “Life and leisure time of the urban population of Ukraine in the post-war period (1945-1955)” Ph.D. Thesis, Historical Sciences, Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Grigory Skovorody, Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.
3. Koliastruk O.A. (2012), “Everyday life of Ukrainian society in the first post-war years”, *Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi*, [Online], vol . 20, available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21R

EF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzvdpu_ist_2012_20_28 (Accessed 16 Dec 2022).

4. Yakobchuk N. (2019), “Ukrainian society in the postwar period (1945–1953): Social dimension and everyday reality of the postwar period”, *Military-historical meridian. Electronic scientific journal.*, [Online], vol . 2, available at: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-99-112.pdf (Accessed 16 Dec 2022).

5. Hromads'kyj prostir (2022) “War economy and post-war economic development of Ukraine: problems, priorities, tasks”, available at: <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannya> (Accessed 16 December 2022).

6. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (2019) “The Ukrainian community in the countries of the world”, available at: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobitnictvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (Accessed 15 December 2022).

7. Radiosvoboda (2021) “Will the population of Ukraine be 35 million in 2050? UN forecasts”, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/naselennia-ukrayiny-prohnozy-oon/31590808.html> (Accessed 15 December 2022).

8. 24tv (2020) “The German economic miracle: how the country came out of the abyss of the crisis - an impressive story”, available at: https://24tv.ua/nimetske-ekonomichne-divo-yak-krayina-viyshla-bezodni-krizi-vrazhayucha_n1343523 (Accessed 15 December 2022).

9. UKRAYNS'KA PRAVDA (2015) “Petrenko A. Lessons of post-war revival”, available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/petrenko/54ca1e06e496c/> (Accessed 15 December 2022).

10. Epravda (2022) “What model for economic recovery after the war will suit Ukraine”, available at: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/03/16/684116/> (Accessed 15 December 2022).

11. Wikipedia (2019) “The Spanish economic miracle”, available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іспанське_економічне_диво (Accessed 16 December 2022).
12. LB (2022) “5 stories of economic success after the war: world experience for Ukraine”, available at: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_ustpihu_pisl_ia.html (Accessed 16 December 2022).
13. Slovoidilo (2022) “Economic recovery of Ukraine after the war: the plan was presented in the Council”, available at: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/02/novyna/ekonomika/ekonomichne-vidnovlennya-ukrayiny-pislya-vijny-radi-prezentuvaly-plan> (Accessed 16 December 2022).
14. Ukurier (2022) “Head of the Kharkiv Regional Military Administration Oleg Sinegubov: “The first challenge after the de-occupation is the restoration of the work of state authorities””, available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/golova-harkivskoyi-oblasnoyi-vijskovoyi-administra/> (Accessed 17 December 2022).
15. Lektsii (2015) “Demographic policy in the countries of the world”, available at: <https://lektsii.com/2-107251.html> (Accessed 17 December 2022).
16. Opanasiuk V.V. (2022) “The Ukrainian postwar miracle: from plan to implementation”, *Bulletin of the Khmelnytskyi National University*, [Online], vol . 3, available at: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/?p=12715> (Accessed 17 December 2022).

References

1. Kovpak, L. (2003), *Sotsial’no-pobutovi umovy zhyttya naselennya Ukrainy u druhiy polovyni XX st. (1945–2000 rr.)* [Social and household living conditions of the population of Ukraine in the second half of the 20th century (1945–2000)], Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
2. Isajkina, O.D. (2005), “Life and leisure time of the urban population of Ukraine in the post-war period (1945-1955)”, Ph.D. Thesis, Historical Sciences, Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Grigory Skovorody, Pereyaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.

3. Koliastruk, O.A. (2012), “ Everyday life of Ukrainian society in the first post-war years”, *Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi*, [Online], vol . 20, available at: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzvdpu_ist_2012_20_28 (Accessed 16 Dec 2022).
4. Yakobchuk, N. (2019), “ Ukrainian society in the postwar period (1945–1953): Social dimension and everyday reality of the postwar period”, *Military-historical meridian. Electronic scientific journal.*, [Online], vol . 2, available at: https://vim.gov.ua/pages/journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-99-112.pdf (Accessed 16 Dec 2022).
5. Hromads'kyj prostir (2022), “War economy and post-war economic development of Ukraine: problems, priorities, tasks”, available at: <https://www.prostir.ua/?news=ekonomika-vijny-ta-povojennyj-ekonomichnyj-rozvytok-ukrajiny-problemy-priorytety-zavdannya> (Accessed 16 December 2022).
6. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (2019), “The Ukrainian community in the countries of the world”, available at: <https://mfa.gov.ua/dvostoronnye-spivrobitnictvo/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu> (Accessed 15 December 2022).
7. Radiosvoboda (2021), “Will the population of Ukraine be 35 million in 2050? UN forecasts”, available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/naselennia-ukrayiny-prohnozy-oon/31590808.html> (Accessed 15 December 2022).
8. 24tv (2020), “The German economic miracle: how the country came out of the abyss of the crisis - an impressive story”, available at: https://24tv.ua/nimetske-ekonomichne-divo-yak-krayina-viyshla-bezodni-krizi-vrazhayucha_n1343523 (Accessed 15 December 2022).
9. UKRAYNS'KA PRAVDA (2015), “Petrenko A. Lessons of post-war revival”, available at: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/petrenko/54ca1e06e496c/> (Accessed 15 December 2022).

10. Epravda (2022), “What model for economic recovery after the war will suit Ukraine”, available at: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2022/03/16/684116/> (Accessed 15 December 2022).
11. Wikipedia (2019), “The Spanish economic miracle”, available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іспанське_економічне_диво (Accessed 16 December 2022).
12. LB (2022), “5 stories of economic success after the war: world experience for Ukraine”, available at: https://lb.ua/economics/2022/04/13/513199_5_istoriy_ekonomichnogo_ustpihu_pislya.html (Accessed 16 December 2022).
13. Slovoidilo (2022), “Economic recovery of Ukraine after the war: the plan was presented in the Council”, available at: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/02/novyna/ekonomika/ekonomichne-vidnovlennya-ukrayiny-pislya-vijny-radi-prezentuvaly-plan> (Accessed 16 December 2022).
14. Ukurier (2022), “Head of the Kharkiv Regional Military Administration Oleg Sinegubov: “The first challenge after the de-occupation is the restoration of the work of state authorities”, available at: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/golova-harkivskoyi-oblasnoyi-vijskovoyi-administra/> (Accessed 17 December 2022).
15. Lektsii (2015), “Demographic policy in the countries of the world”, available at: <https://lektsii.com/2-107251.html> (Accessed 17 December 2022).
16. Opanasiuk, V.V. (2022), “The Ukrainian postwar miracle: from plan to implementation”, *Bulletin of the Khmelnytskyi National University*, [Online], vol. 3, available at: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/?p=12715> (Accessed 17 December 2022).

Стаття надійшла до редакції 23.01.2023 р.